

IQBAL REVIEW (66: 1)

(January – March 2025)

ISSN: P0021-0773

ISSN: E3006-9130

رویکرد تطبیقی به نعتیه های جامی در شبه قاره و نگاه والهانه اقبال لاهوری به ملای جام

دکتر معصومه مجیا محمود

دکتری زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه فردوسی مشهد

ABSTRACT

The number of Iqbal's Naat is so much that during his time there was no such number of poems that were written in praise of holy prophet, it seems that what Iqbal wrote in describing their passion for the field of Hazrat Mohamed(PBUH), has taken on color and aroma of jaami, as before Iqbal, Naatiyya poetry had gained a deep influence in the entire subcontinent, with the arrival of Jami's poems in this area, Naatiyya writers widely welcomed the style. They turned to Jami, what is evident is that in addition to descriptions, they have used words and even Jami's name in their poems. Iqbal, who had a great love for the holy prophet, admitted in his poems that he cured the pain of his love by reading Jami's poems, and he refined and elevated his poems in the praise of Prophet Muhammad SAW in the style of Jami. In this article, with a comparative approach, Iqbal's great influence of Mulla Jami in composing his naatias has been investigated, and we have also taken a

اقبال ریویو / اقبالیات ۶۶: ۱ — جنوری-مارچ ۲۰۲۵ء

look at the wide range of reception of Abdul Rahman Jami in the subcontinent in his praises and naats of Rasoolullah (pbuh).

Keywords: Iqbal Lahori, Jami, Natiesarai, effectiveness, comparative approach

مقدمہ

از آنجا کہ بہ گفتنیہ نعت سرایان حبیب خدا، تصور رفعت و بلندی ذات پربرکت رسول اللہ در شعور بشر نمی گنجد، بیان ثنا و اوصاف و کمال آن حضرت در حیطہ توان شاعر نیست چرا کہ ہمراہ خدشتہ افراط و تفریط در توصیف حضرتش لاحق می شود چنان کہ عرفی شیرازی گوید:

عرفی مثاب این رہ نعت است نہ صحراست

آہستہ کہ رہ بر دم تیغ است قلم را

(البغاس)

مصرعی بین شاعران و نعت سرایان در شبہ قارہ شہرت دارد:

با خدا دیوانہ باش و با محمد ﷺ ہوشیار.

عین القضاات ہمدانی در نثر تمہید اصل تا سح این جملہ را بہ صورت نثر با واژہ «مصطفی» آورده (مدرسی؛ ہمتی؛ عرب، ۱۳۹۰) اما شاعران پاکستان از جملہ اختر شیرانی و دیگر عاشقان رسول اللہ ﷺ با نام (محمد) ﷺ آن را بہ عنوان مصرعی برای شاہد مثال احترام بہ ساحت رسول اللہ ﷺ ذکر می کنند.

بہ قول اقبال در ارمغان حجازش، در این بارگاہ اقدس شرط ادب لازم است، درد بتان رسالت، آنجا کہ بایزید بسطامی و جنید بغدادی از جلال و ہیبت اش لرزہ بر اندام حاضر می شوند:

ادب گایدست زیر آسمان از عرش نازک تر

نفس گم کردہ می آید جنید و بایزید اینجا^۲

شاعران شبہ قارہ نیز بہ ہمین نمط و با آداب خاص نعت رسول گفتند، علامہ اقبال این شرط ادب را اولین قرینہ از قرآن مجتبی دانند:

نموش اے دل بھری محفل میں چلانا نہیں اچھا

ادب پہلا قرینہ ہے محبت کے قرینوں میں^۳

شیخ عبدالعزیز محدث دہلوی عصارہ و لب لباب نعت را در این دو بیت ریختہ است:

یا صاحب الجمال و یا سید البشر
من وجهک المنیر لقد نور القمر
لا یملکن الثناء کما کان حقہ
بعد از خدا بزرگ تویی، قصہ مختصر^۴

پیشینہ نعت گویان بہ حسان بن ثابت می رسد کہ در حضور رسول اللہ بر منبر مسجد نبوی مدیحہ سرایی می نمود. قصیدہ تہ بردہ شرف الدین بو صیری چنان مورد توجہ حبیب خدا قرار گرفت کہ لایق تحسین و انعام آن حضرت گردید ہمان قصیدہ کہ ملای جام آن را سر مشق ابر از عشق بہ حبیب اللہ قرار داد:

أَمِنْ تَذَكُّرٍ حَيْرَانٍ بِذِي سَلَمٍ
مَرْجَتْ دَمْعًا بَرِّی مِنْ مُقَلَّتِ بِدَمٍ^۵

بسیار است نعتیہ بایی کہ در خطہ پاک و ہند زبان زد خاص و عام است، اردو زبانانی کہ اشعار نعتیہ فارسی را ہمانند اذکار عربی دعا و آیات قرآن، بہ عشق رسول اللہ می آموزند و زمزمہ می کنند.

از میان شاعران شبہ قارہ آنان کہ نعتیہ سرایی را سر لوحہ اشعار خود قرار دادہ اند امیر خسرو، عرفی، نظیری، جامی، قدسی، اقبال، امیر مینائی، محسن کاکوروی، احمد رضا بریلوی، کرامت شہیدی، بیدم وارثی، اکبر میرٹھی، بہزاد لکھنوی و... رامی توان بر شمرد.

طبق تجربہ شخصی و چشم دید نگارندہ این مقالہ کہ برای تحقیق و پژوهش در پاکستان بودم، در پاکستان روزی در نماز خانہ کتب خانہ ای بہ نماز ایستادم یکی از کارکنان آنجا در تعقیبات نماز دیدم دست بہ دعا برداشتہ وبا حالت تضرع می خواند:

ز مہجوری بر آمد جان عالم
ترحم یا نبی اللہ ترحم
نہ آخر رحمت للعالمینی
ز محرومان چرا فارغ نشینی
برون آور سر از برد یمانی

ڈاکٹر معصومہ مجا محمود - رویکرد تطبیقی بہ نعتیہ ہای جامی در شبہ قارہ و نگاہ والہانہ اقبال لاہوری بہ ملای جام

کہ روی توست صبح زندگانی
شب اندوہ مارا روز گردان
ز رویت روز ما فیروز گردان^۶

از او پرسیدم آیا فارسی می داند؟ گفت نہ من و نہ مادرم فارسی و عربی نمی دانیم ولی مادرم از کودکی ہمراہ سورہ ہا و اذکار نماز این اشعار نعت رسول اللہ را بہ من آموزش داد تا در پایان ہر نماز برای تقریب بہ رسول خدا و حصول شفاعت او این اشعار را بخوانم و من ہم از کودکی تا کنون در پس ہر نماز این اشعار را می خوانم؛ یعنی نہ فارسی را از عربی تمییزی داد و نہ می دانست این اشعار از شاعری فارسی زبان است. این گونہ است کہ می گویند زبان اسلام در پاکستان فارسی است تا عربی.

نعتیہ سرایی و ہر وی اقبال لاہوری از نعتیہ ہای جامی

بہ یقین می توان گفت علاقہ وافر اقبال لاہوری و فارسی دانان شبہ قارہ بہ شخصیت و آثار جامی بہ واسلہ کلام عارفانہ و صوفیانہ اوست بہ ویژہ اشعار نعتیہ ای کہ در منقبت رسول رحمت ﷺ سرودہ است. در محافل سماع و قوالی در پاکستان تا بہ امروز، نعت ہای عاشقانہ جامی گل ہای عقیدتی است کہ والہان سرور کوئین ﷺ تقدیم حضرتش می کنند و کلام عارفانہ جامی دل ہای مستعد را وجد و کیفیت می بخشد. با بررسی نعت ہای سرودہ شدہ در شبہ قارہ بعد از جامی، چنین بہ نظرمی رسد کہ گویا ہنگی رنگ و بویی جامی گونہ گرفتہ اند. شاعران شبہ قارہ اذعان داشتہ اند کہ جامی فقط یک شاعر و عارف بزرگ نیست برتر از آن، او نعتیہ گوینی عاشق رسول اللہ است کہ سرودہ ہایش عشق والہانہ او را غمازی کردہ آینہ دار محبت و خلوص اوست. بہ ہمین دلیل است کہ ہر شنوندہ و خوانندہ ای از شعرش متاثر می شود. اشعار نعتیہ او چنان خالصانہ، پرنفوذ، پرجوش و پرسوز است کہ مثل ومانندی برای آن نمی توان یافت. چنان کہ غزل حافظ مقبول ہمگان است نعت جامی نیز آن قدر مقبول بارگاہ است کہ ہر شاعر نعت سرای پس از او، شعر جامی را سر مشق خود قرار دادہ است. جامی «علاج غمی» اقبال

اقبال لاہوری در مثنوی / سرار خودی، جامی را طلیب خود خواندہ و وصف محبوب را در نعتیہ ہای جامی علاج درد غمش می داند، او کہ والہ و شیدای رسول اللہ است و از نیو شیدن گوہر سفتیہ جامی مد ہوش می شود:

کشیدہ انداز ملای جامیم
نظم و نثر او علاج خامیم

شعر لبریز معانی گفتہ است

در خنای خواجہ گوہر سفتہ است^۷

نعت گوینی و سوزوگد از اقبال برای ساحت اقدس رسول اللہ صلی اللہ کم کم از حد متعارف بشری گذشتہ و بہ سرحد عشق والہانہ می رسد، او با شنیدن نعت رسول اللہ بنی اختیار می گریست و این سوزوگد از روز بہ روز بیشتر می شد تا حدی کہ در کھن سالی در عشق بہ ساحت رسول خدا بہ مرحلہ کمال استغراق و سرشاری رسیدہ بود، با دانستن این مطلب، قابل درک است کہ تعداد نعتیہ ہای اقبال نسبت بہ سرودہ ہای دیگرش بہ قدری است کہ در زمان او مانند و ہمتایی نہ داشت.

اقبال در این مرحلہ از عشق عرفانی، بی تابی ہجر را با شعر جامی بہ عروج می رساند و با حرارت الحان جامی پروانہ وار می سوزد:

گہی شعر عراقی را بخوانم

گہی جامی زند آتش بہ جانم

ندانم گرچہ آہنگ عرب را

شریک نغمہ ہای ساربا نم^۸

اقبال کہ عشق والہانہ ای بہ ساحت اقدس رسول خدا داشتہ، در اشعارش اذعان کردہ کہ با نیوشیدن اشعار جامی درد عشقش را علاج می نمودہ، و خامی اشعارش در مدح حضرت محمد ﷺ را با شیوہ جامی بچختہ و اعلا کردہ است. اقبال پس از نیوشیدن گوہر سفتہ جامی در مدح محبوب، چنان مدہوش می شود کہ در کھن سالی بہ مرحلہ کمال استغراق و سرشاری رسید و این سوزوگد از روز بہ روز بیشتر می شد، اقبال در این مرحلہ از عشق عرفانی، بی تابی ہجر را با شعر جامی بہ عروج رساند و با حرارت الحان جامی کہ آتش بہ جان اقبال انداختہ بود پروانہ وار سوخت و در آخر عمر بہ حجاز نرفتہ، ہزاران گل عقیدت نبوی از حجاز بہ ارمغان آورد. در آخرین اثرش ارمغان حجاز نعت رسول را بسیار مقبول سرود و از این دنیا بہ سوی معشوق رخت بر بست و در آغوش محبوب و مرادش رسول خدا صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم آرام گرفت.

ڈاکٹر معصومہ مجا محمود - رویکرد تطبیقی بہ نعتیہ ہای جامی در شبہ قارہ و نگاہ الہانہ اقبال لاہوری بہ ملای جام

رویکرد تطبیقی شاعران شبہ قارہ بہ جامی و استقبال گسترده از نعتیہ ہایش

یکی از برجستہ ترین چہرہ ہای علمی، ادبی و مخصوص عرفانی ایرانی و فارسی زبان کہ در جای جای شبہ قارہ و در دل مردم این سرزمین نفوذ و رسوخ ویژه ای یافتہ، عبدالرحمان جامی است.

این پژوہش کہ قسمت کوتاہی از رسالہ دکتری نگارندہ در زمینہ فارسی پژوہی اردو زبانان است بہ بررسی رویکرد تطبیقی شاعران اردو زبان بہ نعتیہ ہای جامی می پردازد.

برای این قسمت از پژوہش نزدیک بہ ہفتاد اثر از پژوہش ہای زبان اردو در بارہ جامی کہ در دستاویز - ہای پاکستان یافت می شد مورد بررسی قرار گرفت، رویکردهای اردو زبانان، از تحلیل آثار جامی تا نظیرہ سربینی و پیروی و تاثیر پذیری از او در سرودن منظومہا، همچنین اظہار دل بستگی بہ شخصیت و مسلک جامی و تاثیر جان گد از نعتیہ ہای جامی بر مردم خطہ پاکستان مورد بررسی قرار گرفت همچنین جایگاہ رفیع او در تصوف و عرفان و برخی از آثار او کہ مورد توجہ خاص مردم پاکستان قرار گرفتہ بررسی شد،

نعتیہ ہای او از شاخصہ ہای نمایان تصوف ایرانی در این خطہ است. در تحلیل رویکردی و آماری، رویکردهای تاریخی - ادبیاتی، و عرفان پژوہی بیشترین آثار پژوہش ہای اردو را در خود جای دادہ است.

بہ نظری رسد یکی از دلایل روی آوردی غارق العادہ خواص و عوام شبہ قارہ بہ جامی و آثارش این است کہ مسلمانان شبہ قارہ اشتیاق و صف ناپذیری بہ وجود گرامی رسول خدا ﷺ دارند و نعتیہ ہای جامی از لحاظ کثرت و تنوع و مفاہیم عمیق احساسی و عاطفی بہ پیغمبر رحمت، این اشتیاق را افتاح کردہ و خیل عظیم عاشقان رسول اللہ در شبہ قارہ را شیدای خود کردہ است چنانکہ طبق آنچه در پاکستان مشاہدہ کردہ ام، مردم اشعار جامی را از برہستند بدون اینکہ فارسی بدانند و در تعقیبات نماز ہمراہ آیات و ادعیہ عربی، نعتیہ ہای فارسی جامی را برای تقریب بہ خدا و رسولش با لہجہ سوزناک و با اعتقاد می خوانند، همچنین نویندگان و شاعران شبہ قارہ در شرح حال ہایی کہ برای جامی نوشتہ اند چنان جایگاہ والایی برایش ترسیم کردہ اند کہ کمتر شاعری این گونه توصیف شدہ است، از این روعدہ بسیاری از شاعران و نویندگان و مترجمان، سبک و عقاید جامی را تتبع و تقلید کردہ و آثار فراوانی بہ اردو و فارسی و عربی در شبہ قارہ قلم زدہ اند.

سیطرہ نظیرہ گوینی در تاثیر پذیری از جامی در شبہ قارہ

از زمان حیات جامی تا کنون شاعران و نویندگان شبہ قارہ بہ پیروی از آثار وی در اصناف مختلف قلم زدہ اند و شگفت این است کہ سلسلہ پژوہش در بارہ جامی منقطع نشدہ بلکہ جامی، در اذہان

پژوہنگران اردو زبان بچپن زنده و جاوید است و در عصر حاضر نیز مطالعہ جامی و تقلید از آثارش در پاکستان کماکان ادامه دارد۔ تنوع موضوعات و کثرت آثار جامی یکی از شاخص ترین دلائل گرایش اردو زبانان با علایق مختلف بہ تقلید و تاثیر پذیری از جامی است۔

برخی از آثاری کہ توسط پژوہنگران اردو زبان با تاثیر پذیری و بہ تقلید از جامی منظوم یا منثور بہ رشتہ تحریر در آمدہ اند بدین قرارند:

ملا عبدالحکیم تنہا ای متخلص بہ عطا تنوی در کتاب ہشت بہشت مثنوی بحر العرفان را در بحر سبختہ الابرار جامی سرودہ است۔ (تنوی: بی تا)

سیفی منظومہ ای بہ زبان اردو بہ نام یوسف و زلیخا بہ تاثیر پذیری از یوسف و زلیخای جامی سرودہ۔ (سیفی: بی تا)

فاہر دہلوی مثنوی بدن نماد تعریف یار ماہ سیمارادر بحر سبختہ الابرار جامی سرودہ۔ (فاہر: بی تا)
تلوک چند محروم اشعاری درت۔ نص۔ می۔ لن۔ شعر جامی بہ اردو سرودہ است۔ (محروم: ۱۹۶۷م)۔
تاثیر متن جامی در کتاب کشف الحقائق مشہود است (اثرامداد: ۱۹۵۶م)
نعتیہ ہایی از «خوشی محمد ناظر» بہ نام نغمہ فردوس سہ بار تجدید چاپ شدہ کہ تضمینی بر اشعار نعتیہ مولانا جامی است (۱۹۳۷، ۱۹۷۱، ۱۹۹۲م)

ضمیری معراج الآمال را بہ پیروی از مثنوی جامی سرودہ۔ (ضمیری: بی تا)
رباعیات صادق بہ پیروی از رباعیات جامی توسط صادق بادی سرودہ شد۔ (بادی: بی تا)
یعقوب چرخ مثنوی فی نامہ اش را در شرح مثنوی معنوی مولوی بہ پیروی از جامی سرودہ است۔ (چرخ: بی تا)

مثنوی ای بانام یوسف و زلیخا بہ پیروی از یوسف و زلیخای جامی توسط حبیبی سرودہ شدہ است۔
زلالی نیز مثنوی ذرہ و خورشید را بہ پیروی از سبختہ الابرار جامی سرودہ است۔ (زلالی: ۱۸۴۵)
مثنوی دلریش بہ پیروی از یوسف و زلیخای جامی (عمران: ۱۳۴۰ق)۔
مثنوی دیگری بہ نام یوسف و زلیخا بہ زبان اردو با تاثیر پذیری از یوسف و زلیخای جامی (فیضی: بی تا)
یعقوب صر فی کشمیری مغازی النبی (مغازی النبویہ) را بہ پیروی از خرد نامہ اسکندری جامی بہ نظم کشید۔
ہمچنین رواج یعقوب صر فی بہ پیروی از رواج جامی نگاشتن شدہ (فاضلی: ۱۳۳۹ق)
رباعیات یعقوب صر فی نیز بہ پیروی از رباعیات جامی بہ نظم درآمدہ (صر فی کشمیری: بی تا)

ڈاکٹر معصومہ مجا محمود - رویکرد تطبیقی بہ نعتیہ ہای جامی در شبہ قارہ و نگاہ والہانہ اقبال لاہوری بہ ملای جام

کنجای نیز منظومہ یوسف وزلیخانہ بی بہ پیروی از جامی دارد. (کنجای: بی تا)
مبارک اللہ واضح مثنوی کمند و حدت رادر جواب سلسلۃ الذہب جامی و مثنوی تاب زنا رادر جواب
سبحۃ الابرار جامی بہ نظم کشیدہ است. (واضح: بی تا)
بانگاہی بہ فراوانی نسخ خطی و آثار چاپی جامی در کتابخانہ ہای پاکستان، و استقبال شاعران برجستہ این خطہ
مانند اقبال لاہوری از جامی، میزان توجہ و علاقہ اردو زبانان بہ این شاعر نمایان می شود. تعداد زیادی از آثار
جامی بیش از دہ بار در ہمین مدت کوتاہ تشکیل پاکستان بہ چاپ رسیدہ است کہ این خود نشان دہندہ مقبولیت و
استقبال گسترده از آثار جامی در پاکستان است.

نتیجہ گیری

بہ نظری رسیدگی از دلایل روی آوری غارق العادہ خواص و عوام شبہ قارہ بہ جامی و آثارش این است
کہ مسلمانان شبہ قارہ اشتیاق و صفت ناپذیری بہ وجود گرامی رسول خدا ﷺ دارند و نعتیہ ہای جامی از لحاظ
کثرت و تنوع و مفہیم عمیق احساسی و عاطفی بہ پیغمبر رحمت، این اشتیاق را افتاح کردہ و خیل عظیم عاشقان
رسول اللہ در شبہ قارہ را شیدای خود کردہ است.
ہمچنین وجود آثار فراوان خطی، چاپی، تشریح، ترمیم و ترجمہ از جامی و تاثیر پذیری فراوان شاعران و
نثر نویسندگان ہمہ ذکر نام جامی در جای جای نعتیہ ہای اقبال لاہوری در پاکستان، نشانگر این حقیقت است کہ
گترہ نفوذ و تاثیر گذاری تفکر و سبک جامی در حوزہ ایالاتی از شبہ قارہ کہ امروزہ پاکستان نامیدہ می شود، از زمان
حیات جامی تا پس از استقلال این کشور و عصر حاضر، از مہم ترین عوامل گسترش تمدن ایرانی و فرہنگ
اسلامی در آن سرزمین بہ شمار می رود. ہمچنین تعداد زیادی از آثار جامی بیش از دہ بار در مدت کوتاہ تشکیل
پاکستان بہ چاپ رسیدہ است کہ نشان دہندہ مقبولیت و استقبال گسترده آثار جامی در پاکستان است.

کتابنامہ

اثر، امام امداد. (۱۹۵۶). کشف المحجوب. ج ۱ - ۲. لاہور: مکتبۃ معین الادب.
اوسطی، منیر. (۱۳۹۵). کتابشناسی عبدالرحمن جامی. کنفرانس جهانی مدیریت اقتصاد و علوم انسانی در
آغاز ہزارہ سوم.

بادی، صادق. رباعیات صادق بہ پیروی جامی. بی جا: بی تا.
چرخ، یعقوب. بی نامہ شرح مثنوی معنوی مولوی بہ پیروی جامی. بی جا.

دمر چلی، خدیجہ۔ (۱۳۹۶)۔ بررسی تاثیر جامی بر فرهنگ و هنر عصر نهمه ق. دومین همایش بازشناسی مشابیر خراسان در ادب پارسی۔

دہلوی، فایز۔ (بی تا)۔ بدن نما در تعریف یار ماہ سیمہ در بحر سیمہ الاررار جامی۔ بی جا: بی نا۔
رضی ہاشم۔ (۱۳۵۹)۔ دیوان کامل جامی۔ تہران: انتشارات پیروز۔
سیف اللہ، سیفی۔ مثنوی یوسف وزلیخانہ پیروی از یوسف وزلیخانہ جامی۔ بی جا: بی نا۔
صیادی، طیبہ۔ (۱۳۹۶)۔ تجلی مضامین تعلیمی-اخلاقی در ہفت اورنگ جامی۔ کنگرہ علوم انسانی، تہران۔

فاضلی، شمس الدین قادری۔ (۱۳۳۹ق)۔ مجموعہ تصوف ترجمہ اردوی لوانج جامی و شرح رباعیات جامی و ردای یعقوب صر فی بہ پیروی لوانج جامی۔ لاہور: مطبع امرت الیکترک پریس۔
فیضی (بی تا)۔ یوسف وزلیخانہ پیروی یوسف وزلیخانہ۔ لاہور: بی نا۔
کشمیری یعقوب صر فی۔ (بی تا)۔ شرح رباعیات یعقوب صر فی بہ پیروی از جامی۔ بی جا: بی نا۔
کنجایی، محمد صالح۔ (بی تا)۔ یوسف وزلیخانہ بی جا: بی نا۔
محروم، تلوک چند (۱۹۶۷م)۔ ت-ض-می-ن شعر جامی، مجلہ نقوش، سیتامبر، ش ۱۰۸، لاہور: ادارہ فروغ اردو۔

محمد شاہ ضعیف (۲۰۰۵)۔ اقبال بحیثیت نعت گو شعرا، سہ ماہی پیغام آشتا، شمارہ ۲۳، اکتوبر تا دسمبر، ثقافتی قوانصیلٹ جمہوری اسلامی ایران اسلام آباد۔

محمد عمران۔ (۱۳۴۰ق)۔ مثنوی دلریش بہ پیروی یوسف وزلیخانہ جامی۔ بی جا: بی نا۔
میرزا، وحید (۱۹۸۹م)۔ اردو دائرہ معارف اسلامیہ۔ لاہور: پنجاب یونیورسٹی۔ حاج سید جوادی، سید کمال خلیفہ و جامی در شبہ قارہ ہند، نامہ پارسی، شمارہ ۱۲: ۱۳۷۸

ناظر، خوشی محمد (۱۹۹۲م)۔ نغمہ فردوس تضمین بر اشعار نعتیہ مولانا جامی، لاہور: مکتبہ فانوس
نوٹاہی، سید عارف (۱۹۸۹م)۔ جامی (خاتم الشعراء نور الدین عبد الرحمن جامی کے احوال و آثار پر جامع تحقیقات)، جامی (متضمن تحقیقات در تاریخ احوال و آثار منظوم و منثور خاتم الشعراء نور الدین عبد الرحمن جامی ۸۱۷ تا ۵۸۹۸۰) از علی اصغر حکمت۔ فارسی سے اردو ترجمہ و تخریص و مکملہ۔ لاہور: رضائی پبلی کیشنز۔ اسلام آباد: انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان۔

ڈاکٹر معصومہ مجا محمود۔ رویکرد تعلیمی بہ نعتیہ ہای جامی در شبہ قارہ و نگاہ الہانہ اقبال لاہوری بہ ملای جام
 نوشاہی، سید عارف (۲۰۰۵)۔ کتابشناسی فہرست نسخہ ہای خطی پاکستان و بنگلادش، مخطوطات اسلامی۔
 تہران: میراث مکتوب۔
 واضح، میرزا مبارک اللہ۔ (بی تا)۔ مثنوی ماب زرار بہ جواب سبجہ الاررار جامی۔ بی جا: بی تا۔
 واضح، میرزا مبارک اللہ۔ (بی تا)۔ مثنوی کمند و حدت بہ جواب سلسلۃ الذہب جامی۔ لاہور: بی تا۔

حوالہ جات

- ۱ عرنی، مولانا جمال الدین عرنی، قصائد عرنی، منشی نول کشور، لکھنؤ، ۱۸۸۷ء، ص ۵
- ۲ اقبال لاہوری، علامہ محمد اقبال، کلیات اقبال فارسی، غلام علی اینڈ سنز، لاہور، ۱۹۹۰ء، ص ۶۹
- ۳ اقبال لاہوری، علامہ محمد اقبال، کلیات اقبال اردو، اقبال اکادمی پاکستان، لاہور، ۲۰۱۸ء، ص ۱۳۰
- ۴ دہلوی، شاہ عبدالعزیز محدث، مجموعہ کمالات عزیزی، دارالاشاعت، کراچی، ص ۳۴
- ۵ بوصری، شرف الدین ابو عبد اللہ محمد، قصیدۃ البردۃ، دارالقرآن، ازہر، ص ۲
- ۶ محمد عمران۔ (۱۳۴۰ق)۔ مثنوی دلریش بہ پیروی یوسف وزینجا جامی۔ بی جا: بی تا۔
- ۷ اقبال لاہوری، کلیات اقبال فارسی، ص ۸۶
- ۸ اقبال لاہوری، کلیات اقبال فارسی، ص ۸۸